

เครือข่ายทางสังคม “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ในชุมชนสองฝั่งโขง

The Social Network Of “Khaokasa Phra That Phanom” in Communities on both sides of the Mekong Basin

มาลินี กลางประพันธ์ (Malinee Klangprapan)¹

รศ.ดร.จารุวรรณ ธรรมวัตร (Assoc.Prof.Dr. Jaruwam Thammawat)²

ผศ.ดร.อรุณ นันทจักร์ (Asst. Prof. Dr.Arth Nanthajakra)³

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ วัตถุประสงค์ศึกษาพลวัตข้าโอกาสพระธาตุพนมบริเวณชุมชนสองฝั่งโขงในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่าง “คน” กับ “สังคม” ใช้แนวคิดอำนาจกับสิทธิอำนาจและแนวคิดโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นกรอบในการวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า การเปลี่ยนผ่านอำนาจทางการเมืองส่งผลต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกลุ่มผู้ปกครอง พระสงฆ์ กลุ่มชาติพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าโอกาสพระธาตุพนม มีการสร้างความหมายใหม่ ในฐานะกลุ่มตระกูลผู้สืบทอดบทบาท “ข้าโอกาส” เปลี่ยนจากแรงงานรับใช้วัดเป็นผู้นำประกอบประเพณี พิธีกรรม เชื่อมโยงวิถีปฏิบัติเดิมสมัยล้านช้าง เช่น การเสี้ยค่าหัว และถวายข้าวพิชภาค นอกจากนี้ยังสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมกับกลุ่มชาติพันธุ์ในชุมชนกลายเป็นเครือข่ายทางสังคม “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ส่วนพื้นที่วิจัยในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว แม้ว่าการรับรู้เกี่ยวกับข้าโอกาสเป็นเพียงตำนานเล่าขานเท่านั้น ผู้คนยังมีความเชื่อเกี่ยวกับ “พระธาตุพนม” สืบเกิดได้จากการเดินทางมาร่วมงานบุญประเพณีพระธาตุพนมพร้อมกับจัดงานประเพณีบุญพระธาตุในท้องถิ่นแสดงถึงเครือข่ายทางสังคมของปัจเจกชนที่มีพลังอยู่ในวิถีชีวิตผู้คนในชุมชนสองฝั่งโขง

¹ นิสิตปริญญาเอก สาขาลาวศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

² รองศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

³ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ABSTRACT

The research was qualitative research methods which aimed to study the relationship between “people” with “society”. By using the concept of power and authority and the structure of social relations as a framework studies. The results showed that the transition of political power affects the power relations between the government the monk and the ethnic group. In particular, KhaokasaPhraThatPhanom has a new meaning as the successor to the family group. They had changed from the temple serf to the ritual successor related to *Phra That Phanom* and linked the social relation with other ethnic groups in the community to play a role in the inherited tradition. The significance negotiation back to social practice in Lan Xang Period such as *Sia kha Hua* and *khoa-Peachapak* rituals. As for in Laos PDR, the recognition about Khaokasa in community is only a legend. However, Laos people still believe on Phra That Phanom, by the observation most of them crossed the river to pay homage the stupa and organized this festival in their village. This phenomenon showed the continuities of social network of individuals in the community on both sides of the Mekong basin.

คำสำคัญ : เครือข่ายทางสังคม, ข้าโอกาสพระธาตุพนม, ชุมชนสองฝั่งโขง

Keywords : Social Network, KhaokasaPhraThatPhanom, Communities on both sides of the Mekong Basin

บทนำ

ชุมชนสองฝั่งโขงปรากฏในตำนาน พงศาวดาร ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี แสดงว่าผู้คน มีความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น พิธีบุญบรม กล่าวถึงการสร้างบ้านแปงเมืองโดยส่งโอรสทั้ง 7 ไปครองเมืองไกลเคียง เช่น ขุนลอ ครองเมืองเชียงตุง เชียงทอง (สุรศักดิ์ ศรีสำอาง, 2545) มีกษัตริย์สืบเชื้อสายต่อมาหลายพระองค์ กษัตริย์ที่สามารถรวบรวมบ้านเมืองสถาปนาอาณาจักรล้านช้าง คือ พระเจ้าฟ้างุ้ม (พ.ศ.1896-

1936) พระองค์ขยายอาณาเขตอย่างกว้างขวางจากหลวงพระบางลงมาทางตอนใต้มีเมืองสำคัญ เช่น เมืองเวียงจันทน์ เมืองเวียงคำ และ เมืองกะบองหรือศรีโคตรบอง ศูนย์กลางอาณาจักรศรีโคตรบูร(พระธรรมราชานุวัตร,2537) สังคมล้านช้าง สมัยโบราณผู้คนส่วนใหญ่เชื่ออำนาจเหนือธรรมชาติ จากหลักฐานพงศาวดารล้านช้างมีความเชื่อเกี่ยวกับ แถนฟ้า แถนหลวง ว่าเป็นเทพบนสวรรค์ที่มีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของมนุษย์ เป็นทั้งผู้ให้หรือทำลาย และเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจโดยมีกษัตริย์ซึ่งเป็นโอรสของแถนเป็นตัวแทนของอำนาจ ดังนั้นการสร้างความสำเร็จเรื่องเกี่ยวกับแถนจึงเป็นการสร้างความยอมรับกษัตริย์ (จารุวรรณ ธรรมวัตร.2540) ในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มพยายามเปลี่ยนแปลงความเชื่อดังกล่าวโดยรับพุทธศาสนา เกรวาทจากอาณาจักรขอม ซึ่งพระมหาเถรป่าสมันและมหาเถรเทพลังกาได้รับมอบหมายจากกษัตริย์ขอมให้อัญเชิญพระบางมายังอาณาจักรล้านช้าง ต่อมาในสมัยพระเจ้าสามแสนไท พระราชโอรสพระเจ้าฟ้างุ้มขึ้นครองราชย์กล่าวถึงการประกาศให้วัดสำคัญๆ เป็น เขต “ปลอดอาณาแผ่นดิน” (สมชาย นิลอาธิ.2545) ในสมัยพระเจ้าวิสุทราช ถือเป็นยุคทองแห่งพุทธศาสนา ปรากฏหลักฐานวรรณกรรมและศิลปกรรมพุทธศาสนาจำนวนมาก สมัยพระเจ้าโพธิสาลราชได้รับคติความเชื่อเกี่ยวกับการกัลปนาจากศรีลังกา เผยแผ่เข้ามายังพม่าและล้านนาประมาณพุทธศตวรรษที่ 7-8 เป็นความเชื่อเรื่องอานิสงส์มาจากการอุทิศสิ่งของเป็นพุทธบูชา เช่น กษัตริย์คชภาพุคคามมณีอภัย แห่งศรีลังกา อุทิศที่ดิน ข้าทาส เป็นต้น (ธวัช ปุณโณทก.2530) คติดังกล่าวเผยแผ่ต่อชนชาติอื่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ยอมรับนับถือพุทธศาสนาจากศรีลังการวมถึงคติความเชื่อ 4 ประการ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรบาท ความเชื่อเรื่องการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ ความเชื่อเรื่องการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ และความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยโพธิสัตว์ (สุเทพ พรหมเลิศ.2553) โดยเฉพาะประเพณีบูชาพระสฤปเจดีย์ ปรากฏข้อความในพระไตรปิฎก มหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึงพระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่าอุปการบุคคล คือ ผู้ควรยกย่องเชิดชูด้วยการสร้างพระสฤปเจดีย์ คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า, พระสาวกของพระตถาคต และพระเจ้าจักรพรรดิ

กษัตริย์ล้านช้างให้ความสำคัญต่อความเชื่อเรื่องพระบรมสารีริกธาตุและการกัลปนา ดังปรากฏในพงศาวดารล้านช้างหลายฉบับกล่าวถึงการให้ความสำคัญต่อพระบรมสารีริกธาตุ ในหลายมิติ คือ การให้ความสำคัญในฐานะตัวแทนพระพุทธเจ้า

ต้องเก็บรักษาไว้ในสถานที่ปลอดภัยและสง่างามในอุโมงค์ของสุญญาลัย อีกมิติหนึ่งคือ ตัวแทนแห่งความรุ่งเรืองของดินแดนซึ่งมีพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานอยู่ เป็นสัญลักษณ์ของความเจริญของพื้นที่หรือดินแดนนั้นๆ ที่จะเกิดในอนาคต เช่น ตำนานอูรังคะตออ้างอิงพุทธพยากรณ์ เรื่องดินแดน ผู้นำสถานที่ ดั้งนั้นสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุจึงมีมิติเชื่อมโยงระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักร อิทธิพลคติความเชื่อดังกล่าวแผ่ขยายมายังชุมชนสองฝั่งโขง บริเวณแอ่งสกลนครซึ่งที่ตั้งบ้านเมืองของผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ ตำนานอูรังคะตอจึงเป็นตำนานที่เกิดจากคติความเชื่อเรื่องพระบรมสารีริกธาตุของชาวล้านช้างเชื่อมโยงศาสนสถานที่มั่งร่อยผลสมผสานระหว่างคติความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาที่มีมาแต่สมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14 (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) ศาสนสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตรงข้ามปากน้ำเซบั้งไฟ ความเชื่อในตำนานอูรังคะตอ มีสาระสำคัญ 3 ประเด็น คือ ประเด็นที่หนึ่ง เรื่องการสร้างบ้านเมืองและพุทธทำนายสมัยก่อนพุทธกาลและสมัยพุทธกาล การเสด็จมาโปรดสัตว์ของพระพุทธเจ้าในสถานที่ต่างๆ ต่อมาเป็นบ้านเมืองหรือศาสนสถานที่สำคัญพุทธทำนายเกี่ยวกับพระธรรมิกราชที่จะนำพระอูรังคะตอ พระธาตุ และพระอังคารไปประดิษฐานไว้ตามเมืองต่างๆ ส่วนพระอูรังคะตอนั้นนำไปประดิษฐาน ณ ภูกำพร้าวแก้วศรีโคตรบูร ประเด็นที่สอง กล่าวถึงพระยาศรีโคตรบูรและผู้ปกครองบ้านเมืองต่างๆ ร่วมกันสร้างพระธาตุตามพุทธทำนาย ทำให้เห็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของพระธาตุในชุมชนสองฝั่งโขง ประเด็นที่สาม ความสืบเนื่องของบ้านเมืองและพระยาธรรมิกราชผู้บูรณะปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม นอกจากนี้ตำนานอูรังคะตอยังกล่าวถึงการเกิดและการล่มสลายของเมืองต่างๆ รวมถึงการกำเนิดพระยาธรรมิกราชแต่ละสมัย ประเด็นสำคัญของเนื้อเรื่อง คือ การทะนุบำรุงพระธาตุพนมและพระพุทธรูปของกษัตริย์อาณาจักรศรีโคตรบูร การก่อตั้งเมืองเวียงจันทน์เป็นศูนย์กลางและการเสด็จมาบูรณะปฏิสังขรณ์พระธาตุพนมสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช และพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชโดยอุทิศ “ข้าโอกาส” ให้ดูแลพระธาตุพนมและอุปัฏฐากพระสงฆ์ (พระธรรมราชา นวภัทร, 2537) เป็นการสร้างสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมแก่ผู้คนที่อยู่ร่วมกันทั้งสองฝั่งโขง เป็นการสร้างระบบความเชื่อจากตำนานผสมผสานพงศาวดารหรือเรื่องราวเกี่ยวกับกษัตริย์ แสดงให้เห็นรูปแบบการจัดการอาณาจักรที่มีการควบคุมกำลังคน ดั้งนั้นการกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในวัดพระธาตุพนมจึงเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจฝ่ายอาณาจักรต้องการ

ความสนับสนุนจากฝ่ายศาสนจักร เพื่อความชอบธรรมในอำนาจปกครอง ในขณะที่ฝ่ายศาสนจักรต้องการความอุปถัมภ์และการคุ้มครองจากฝ่ายอาณาจักรเพื่อการเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ได้อยู่บนพื้นฐานของความเสมอภาค เพราะฝ่ายอาณาจักรมีบทบาทในการกำหนดระดับความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่ายจะเป็นอย่างไร เช่น การกำหนดสถานภาพของ “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ตามคติเดิมให้เป็นแรงงานรับใช้วัด โดยยกเว้นการเกณฑ์ไพร่พลและไม่ต้องเสียส่วยให้รัฐ แต่ต้องเสียส่วยให้วัดแทน เพื่อนำไปใช้ในการทำนุบำรุงวัดและอุปัฏฐากพระสงฆ์

แม้ว่าอาณาจักรล้านช้างเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่ยังคงธรรมเนียมการปกครองตามจารีตล้านช้าง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ผลจากการล่าอาณานิคม ทำให้ราชสำนักสยามต้องปรับปรุงระบบการปกครองโดยการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง มีนโยบายจัดการกำลังคนใหม่ในปี พ.ศ.2448 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการตราพระราชบัญญัติลักษณะเลขา ทาส (อัญชลี สุสายัณห์.2546) รวมถึงยกเลิกระบบข้าพระส่งผลให้สถานภาพข้าโอกาสพระธาตุพนมสิ้นสุดลงด้วย เกิดความขัดแย้งระหว่างพระพิทักษ์เจดีย์ นายกองข้าโอกาสพระธาตุพนมกับเจ้าเมืองมุกดาหาร เจ้าเมืองสกลนคร และเจ้าเมืองนครพนมที่มีเขตแดนติดกับชุมชนข้าโอกาสพระธาตุพนม เกี่ยวกับการเก็บภาษีหรือส่วยและการควบคุมกลุ่มคน (สุวิทย์ ธีรศาศวัต.2549) ขณะเดียวกันวัดจำเป็นต้องมีผู้อุปัฏฐากพระสงฆ์และบูรณปฏิสังขรณ์ พระธาตุพนมเช่นเดิม ปัจจุบัน “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ปรับเปลี่ยนบทบาทให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยการสร้าง เครือข่ายชาติพันธุ์ เครือข่ายประเพณี เครือข่ายพิธีกรรม เครือข่ายเครือญาติ เชื่อมโยงพระธาตุอื่นๆ ในชุมชน พระธาตุพนมจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาและเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน มีการประดิษฐ์สร้างประเพณีพิธีกรรม ที่แสดงการถึงสิทธิอำนาจระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์เดิมและกลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาอยู่ใหม่ เช่น เสียค่าหัว, ถวายข้าวพิกษภาค, บูชาพระอุปคุต, บูชาเจ้าเฮือนสามพระองค์ และบูชาสัตตนาครา เป็นต้น ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวเป็นพลังขับเคลื่อนบทบาทหน้าที่ของข้าโอกาสพระธาตุพนมอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

กรอบแนวคิดในการวิจัย

เครือข่ายทางสังคมของ “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ในชุมชนสองฝั่งโขง เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่มุ่งศึกษาพลวัตของข้าโอกาสพระธาตุพนมบริเวณชุมชนสองฝั่งโขง ในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่าง “คน” กับ “สังคม” โดยใช้แนวคิดสำคัญสองประเด็น คือ ประเด็นที่หนึ่ง แนวคิดเรื่องอำนาจกับสิทธิอำนาจ (power and authority) ประเด็นที่สองแนวคิดเรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม (structuration)

ความมุ่งหมายของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพลวัตของ “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ในชุมชนสองฝั่งโขง
2. เพื่อศึกษาบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองที่ส่งผลต่อ “ข้าโอกาสพระธาตุพนม” ในชุมชนสองฝั่งโขง
3. เพื่อศึกษาเครือข่ายทางสังคมของข้าโอกาสพระธาตุพนมในชุมชนสองฝั่งโขงระดับเครือข่าย ระดับชุมชน ระดับบ้าน และระดับเมือง

ระเบียบวิธีวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แนวคิดขี้นวิทยาชั้นตอน การวิจัยประกอบด้วยการศึกษาข้อมูลลายลักษณ์อักษรจากตำนานและนิทาน และการรวบรวมข้อมูลภาคสนามมี 2 ลักษณะ คือ การสังเกตโดยผู้สังเกตเข้าไปร่วมกิจกรรมสำคัญ ได้แก่ พิธีบูชาเจ้าเฮือน 3 พระองค์และ สังเกตในฐานะเป็นบุคคลภายนอกในงานบุญประเพณีพระธาตุพนม อ.ธาตุพนม จ.นครพนม งานบุญประเพณีพระธาตุอิงฮัง, พระธาตุไผ่น, แวงงสะหวานนะเขต พระธาตุตุ่มพะวัง แวงงคำม่วน สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนการสัมภาษณ์ เป็นการสัมภาษณ์แบบ ไม่มีโครงสร้าง โดยกำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านพื้นที่เป็นพื้นที่การวิจัยภาคสนามบริเวณพระธาตุพนมที่ตั้งอยู่ที่วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม และชุมชนข้าโอกาสพระธาตุพนมที่กล่าวถึงในตำนานอุรังคธาตุ บริเวณจังหวัดนครพนม และสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนขอบเขตด้านข้อมูล ข้อมูลที่นำมาใช้เป็นข้อมูลหลักในการวิจัย แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ ข้อมูลลายลักษณ์อักษร ประกอบด้วย ตำนาน พื้นสืบ พงศาวดาร ศิลาลจารึก จดหมายเหตุทางราชการสมัยรัตนโกสินทร์ บันทึกของชาวต่างชาติและข้อมูลจากคำบอกเล่าและการสังเกตปรากฏการณ์ วิทยาการผู้ให้

ข้อมูล (key informants) โดยมีเกณฑ์ด้านคุณสมบัติ เป็นนักปราชญ์ท้องถิ่น พระสงฆ์ และผู้นำทางวัฒนธรรม

สรุปและอภิปรายผล

การศึกษาเครือข่ายทางสังคมข้าโอกาสพระธาตุพนมในชุมชนสองฝั่งโขง ในครั้งนี้ เน้นการศึกษาตามกรอบแนวคิดเรื่องอำนาจกับสิทธิอำนาจ (power and authority) ของ Max Weber (Collins,R.1986) ผู้วิจัยพบว่าในสังคมเกษตรกรรม ปัจจัยการผลิตขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ และการใช้แรงงาน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลถูกกำหนดจากกลุ่มที่มีอำนาจเหนือกว่าทั้งทางสังคมและการเมือง ผูกขาดกรรมสิทธิ์ที่ดินและการผลิต ทำให้เกิดการพึ่งพาและการสร้างมาตรการควบคุม บงการหรืออิทธิพลเหนือกลุ่มที่เข้ามาพึ่งพา ดังนั้นศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์ เป็นเกราะป้องกันฐานะทางสังคมและอำนาจทางการเมืองของกลุ่มที่เหนือกว่า ในขณะที่เดียวกันกลุ่มที่ด้อยกว่าหรือกลุ่มที่ไม่มีอำนาจและไม่มีการผลิตใดๆ ศาสนาทำหน้าที่ชดเชยสิ่งที่ขาดไปโดยสร้างอุดมการณ์ คติความเชื่อพร้อมกับสร้างความหวัง เรื่องความหลุดพ้นจากความไม่มีสถาบันกษัตริย์และสถาบันศาสนาจึงมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นเพื่อสร้างระบบของสังคมให้แน่นแฟ้น (ฟรังซัวส์ ฮูตาร์ท.2524) การจัดระบบทางสังคมเกิดขึ้นบนพื้นฐานของวิถีการผลิตทางเศรษฐกิจและการจัดอำนาจ การปกครองเป็นไปในแบบเดียวกัน ระบบศาสนาจึงเป็นการแสดงออกทางสัญลักษณ์ของความจริงทางสังคม พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทประดิษฐานตั้งมั่นในประเทศต่างๆ ในเอเซียนั้น เนื่องจากคณะสงฆ์ มีบทบาทหน้าที่ในการให้ความชอบธรรมต่ออำนาจของกษัตริย์ คณะสงฆ์เป็นผู้สร้างความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างสถาบันสงฆ์และสถาบันกษัตริย์ พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาสำคัญหนึ่งในอินเดียมาตั้งแต่จักรวรรดิเมารยะ โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระสงฆ์ในพุทธศาสนามีบทบาทในราชอาณาจักรโดยไม่แทรกแซงทางการเมือง เพราะหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ คือการประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เป็นผู้รักษาหลักจริยธรรมซึ่งเป็นเหตุผลทางศาสนาที่สามารถสร้างความชอบธรรมให้กษัตริย์ได้ถ้าพระองค์ปฏิบัติตามหลักธรรมราชา ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรและศาสนาจักรจึงเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ภายหลังตติสังคายนา สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์สนับสนุนสมณทูตเดินทางไปเผยแผ่ศาสนายังดินแดนต่างๆ โดยพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุและ

ต้นศรีมหาโพธิ์ เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศาสนาเสื่อมไปจากอินเดีย กษัตริย์ ศรีลังกาทรงสนับสนุนคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนาโดยการแต่งคัมภีร์ขึ้นมาหลายเล่ม เช่น คัมภีร์มหาวงศ์ คัมภีร์ภูวงศ์ เป็นต้น คัมภีร์ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อ คติความเชื่อ ในอาณาจักรล้านนา พระรัตนปัญญาพระสงฆ์ผู้มีความรู้แตกฉาน แต่งคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ ต่อมาคัมภีร์นี้มีอิทธิพลต่อตำนานทางพุทธศาสนาในชุมชนสองฝั่งโขง เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก (กตัญญู ชูชื่น, 2530) ต้นแบบของตำนานอุรังคธาตุ กล่าวถึงกำเนิดแม่น้ำ บ้านเมือง สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนา ปรากฏการณ์ทางสังคมดังกล่าวเป็นการสร้างสิทธิอำนาจระหว่างกษัตริย์กับพระสงฆ์ เป็นวิธีการปกครองบ้านเมืองซึ่งประกอบด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ การสร้างคติความเชื่อทางศาสนา เป็นวิธีการสร้างสิทธิอำนาจบุญบารมีในการครอบครองดินแดน และสิทธิในการแบ่งปันกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน เห็นได้จากประเพณีการกลบนาที่ดินและผู้คนให้สถาบันศาสนา ประเด็นสำคัญ คือ การควบคุมอุดมการณ์และวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่ไม่มีการกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ต่อมากษัตริย์ได้ใช้อุดมการณ์ทางศาสนาจัดระเบียบชนชั้นและสร้างกฎแห่งศีลธรรมเป็นกฎหมายควบคุมคนในระบบโครงสร้างชนชั้น เรียกว่า ระบบศักดินา ทำให้เกิดระบบไพร่และข้าทาสในสังคม กษัตริย์และพระสงฆ์ยังร่วมมือ ผลิตสร้างพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาในฐานะที่เป็นกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดการกำลังแรงงานในวัด เช่น คติความเชื่อเรื่องการบูชาพระธาตุ เป็นต้น แนวคิดเรื่องอำนาจกับสิทธิอำนาจ (power and authority) สอดคล้องกับแนวคิดโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม (structuration theory) ของ แอนโทนี กิดเดนส์ (Anthony Giddens, 1986) วิเคราะห์โครงสร้างทางสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงโดยการให้ความหมายในแต่ละกิจกรรมกลายเป็นปฏิบัติการทางสังคม (social practice) จากแนวคิดดังกล่าวผู้วิจัยพบว่าสถาบันกษัตริย์และสถาบันศาสนามีความสัมพันธ์ในลักษณะ “ทวิภาวะของโครงสร้าง” (duality of structure) โดยการสร้าง (production) ตำนานอาณาจักรกับศาสนจักรเชื่อมโยง คติความเชื่อพระบรมสารีริกธาตุ คติความเชื่อพุทธกาล 5,000 ปี คติความเชื่อพระศรีอาริยมตไตรย คติความเชื่อดังกล่าว คือ ทรัพยากร (resources) ที่ก่อให้เกิดกฎเกณฑ์ (rules) คือ ระบบโครงสร้างทางสังคม (structure) ให้ปัจเจกชน (agency) หมายถึงข้าโอกาสพระธาตุพนม สืบทอดหน้าที่เป็นแรงงานรับใช้วัดและพระสงฆ์ (action) ภายใต้เงื่อนไขหรือข้อกเว้นไม่ต้องเสียส่วยให้รัฐแต่ต้องเสียส่วยหรือเสียค่าหัวแก่พระธาตุพนมหรือวัด กล่าวได้ว่าประเพณีกลบนาเชื่อมโยงข้าโอกาสในชุมชนพระธาตุพนมที่ สืบทอด

วัฒนธรรมร่วมกับประชากรในอาณาจักรล้านช้างมาตั้งแต่อดีต ฉะนั้นชุมชนสองฝั่งโขง จึงมีลักษณะร่วมทางสังคมวัฒนธรรม (จารุวรรณ ธรรมวัตร.2540)

เมื่ออาณาจักรล้านช้างล่มสลายในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทำให้เกิดการเปลี่ยนผ่านอำนาจในชุมชนแห่งนี้มาสู่อาณาจักรสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัชไทยพยายามดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เปลี่ยนแปลงระบบปกครองจากจารีตแบบล้านช้าง เป็นระบบเทศาภิบาล การเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบมาก คือ การยกเลิกระบบข้าพระสืบเนื่องมาจากการยกเลิกระบบทาสและไพร่ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถานภาพข้าโอกาสพระธาตุพนมไม่มั่นคง เห็นได้จาก กรณีพิพาทระหว่างพระพิทักษ์เจดีย์ นายกองข้าโอกาส กับเจ้าเมืองมุกดาหาร เจ้าเมืองนครพนม และเจ้าเมืองสกลนคร แย่งตัวเลขข้าโอกาสพระธาตุพนมและเรียกเก็บส่วย สะท้อนให้เห็นปัญหาในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ 2 ประเด็น คือ ความแตกต่างทางวัฒนธรรม และความขัดแย้งทางการเมือง ล้วนเป็นการตอกย้ำจิตสำนึกของการแบ่งแยกด้วยการแบ่งกลุ่มชนแถบกลุ่มแม่น้ำโขงว่า “ลาว” เมื่อเกิดภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก ราชสำนักสยามดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางและดำเนินนโยบายชาตินิยม สถาบันกษัตริย์และสถาบันศาสนาหรือฟื้นความสัมพันธ์ในลักษณะ “ทวิภาวะของโครงสร้าง” (duality of structure) โดยการเผยแพร่ศาสนาพุทธนิกายธรรมยุติมายังหัวเมืองอีสานซึ่งพระสงฆ์ส่วนใหญ่ยึดถือจารีตเดิมแบบล้านช้าง นอกจากนี้รัฐบาลสมัย จอมพล ป.พิบูลสงคราม ดำเนินนโยบายชาตินิยมในชุมชนแห่งนี้โดยการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ ยอดดวงปลีพระธาตุพนม สถาปัตยกรรมแบบล้านช้างให้เป็นยอดเจดีย์แบบไทย ภายใต้การดำเนินการของหลวงวิจิตรวาทการ นอกจากนี้เนื่องในวาระกิ่งพุทธกาล มีการก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานเป็นเครือข่ายวัดบวรนิเวศ กรุงเทพมหานคร ปรากฏการณ์ทางสังคมที่กล่าวมาส่งผลกระทบต่อกลุ่มข้าโอกาสพระธาตุพนมที่มีความเชื่อเดิม เช่น กลุ่มลาวเวียงที่มีความเชื่อเกี่ยวกับผีอารักษ์หรือผีเจ้าเอือน 3 พระองค์ โดยกลุ่มพระสงฆ์ได้สร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาอยู่ใหม่ เช่น กลุ่มชาวจีน โดยการรื้อฟื้นพิธีบูชาสถนาคาเพื่อลดทอนอำนาจกลุ่มข้าโอกาสพระธาตุพนมเดิมที่นับถือเจ้าเอือน 3 พระองค์ เป็นการสร้างเครือข่ายวัฒนธรรมข้าโอกาสกลุ่มใหม่ ความหมายใหม่ สังเกตได้จากการปรับเปลี่ยนประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องพระธาตุพนม เป็นการเบียดขับกลุ่มนับถือเจ้าเอือน 3 พระองค์ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ลาวเวียงให้จัดพิธีกรรมดังกล่าวในชุมชนริมฝั่งโขงห่างจากบริเวณวัดพระธาตุพนม เครือข่ายข้าโอกาสพระธาตุพนมในความหมายใหม่กำหนดจากเครือข่าย

จากสายตระกูลผู้นำชุมชนธาตุพนม และกำหนดให้ 12 ตำบลในเขตอำเภอธาตุพนมเป็นชุมชนข้าโอกาสพระธาตุพนม มีหน้าที่สืบทอดประเพณี พิธีกรรมในเทศกาลประจำปี

ผู้วิจัยเห็นว่า การศึกษาเครือข่ายทางสังคมของข้าโอกาสพระธาตุพนมในชุมชนสองฝั่งโขงฉายภาพชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาในสังคมแบบดั้งเดิมที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับสายน้ำ ผู้คนจึงมีแนวโน้มที่จะยอมรับและใช้ไสยศาสตร์ในการควบคุมพลังที่ไม่อาจคาดคะเนและมองไม่เห็น จึงเป็นกลุ่มคนที่ไม่มียุทธศาสตร์สำคัญในการนับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ถ้าไม่ถูกบังคับโดยการเป็นทาส หรืออยู่ในภาวะไร้กกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ดังที่ Kirsch, Anthony.Thomas (1967) กล่าวว่าระบบศาสนาสังคมชนบทอีสานไม่ได้มีพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นองค์ประกอบสำคัญล้วนๆ หากแต่เป็นระบบศาสนาที่เกิดขึ้นจากการปรับเปลี่ยนและผสมกลมกลืน (syncretism) ระหว่างองค์ประกอบทางศาสนาดั้งเดิม คือ ความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาณ (animism) กับองค์ประกอบทางศาสนาแบบใหม่ที่แผ่ขยายจากอินเดียสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาทและศาสนาพราหมณ์แบบพื้นบ้าน (folk Bramanism) เมื่อมองย้อนกลับเข้าไปในชุมชนพระธาตุพนมจึงพบว่ามีการทับซ้อนคติความเชื่อดั้งเดิมที่ผู้คนยึดถือก่อนการเข้ามาของวัฒนธรรมล้านช้าง เป็นความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ ผีอารักษ์ และสิ่งเหนือธรรมชาติ ผู้คนในชุมชนแห่งนี้สามารถปรับเปลี่ยน ผสมผสม พุทธศาสนา พราหมณ์ และผี ได้อย่างกลมกลืน เช่น กรณีเจ้าเฮือน 3 พระองค์ เดิมเป็น ผีอารักษ์ดูแลบ้านเมือง ถูกปรับเปลี่ยนให้มีหน้าที่พิทักษ์รักษาองค์พระธาตุพนม

การศึกษาเครือข่ายข้าโอกาสพระธาตุพนมในชุมชนพระธาตุ ในพื้นที่วิจัย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว หลักฐานประเภทเอกสารสูญหายไปเนื่องจากการเปลี่ยนผ่านทางเมืองการปกครอง อย่างไรก็ตามจากการสังเกตในพื้นที่วิจัยพบว่าชุมชนพระธาตุสองฝั่งโขงยังคงความสืบสานอุดมการณ์เดิมแบบสังคมชาวนา (Grant Evan.1990:35) สอดคล้องกับแนวคิด structuration ซึ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในลักษณะ “ทวิภาวะของโครงสร้าง” (duality of structure) ระหว่างสถาบันรัฐกับสถาบันศาสนาโดยรัฐบาลอนุญาตให้พระสงฆ์เป็นผู้นำพิธีกรรมในชุมชน พระธาตุ เช่น พระธาตุอิงฮัง พระธาตุศรีโคตรบอง พระธาตุหลวงเวียงจันทน์ ปรากฏการณ์ดังกล่าว สรุปได้ว่าพระธาตุ คือ สถานศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อในพุทธศาสนา แม้สภาพสังคมวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป แต่ความศรัทธามีความสืบเนื่องกลายเป็นความทรงจำร่วมของผู้คน ดังนั้นแม่น้ำโขงจึงเป็นเพียงเขตแดนทางภูมิศาสตร์ที่กำหนดโดยรัฐชาติเท่านั้น

ผู้คนในชุมชนสองฝั่งโขงเดินทาง ไปมาหาสู่สืบสานประเพณีการบูชาพระธาตุอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบพระคุณมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ที่สนับสนุนทุนอุดหนุนการวิจัย สำหรับนิสิตระดับบัณฑิตศึกษา จากงบประมาณเงินรายได้ ประจำปีงบประมาณ 2554 และงานวิจัยนี้สำเร็จลุล่วงด้วยความกรุณาให้คำปรึกษาแนะนำจากรองศาสตราจารย์ ดร.จารุวรรณ ธรรมวัตร และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อรรต นันทจักร์ และได้รับข้อเสนอแนะที่มีค่าจากศาสตราจารย์สุวิทย์ ธีรศาศวัต ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชูศักดิ์ สุทธิสา และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สมชาติ มณีโชติ ทำให้ผู้วิจัยได้เรียนรู้การทำงานวิจัยที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวมมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังได้รับความช่วยเหลือด้วยความจริงใจจากผู้ให้ข้อมูลจากเครือข่ายชุมชนพระธาตุพนมและเครือข่ายชุมชนพระธาตุตุมพะวัง, พระธาตุศรีโคตรบอง แขวงคำม่วน เครือข่ายชุมชนพระธาตุโพน และ พระธาตุอิงฮัง แขวงสะหวันนะเขต สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กตัญญู ชูชื่น.(2525). **พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา**. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร.(2540).**วรรณกรรมท้องถิ่น:กรณีอีสานล้านช้าง**.อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท.
- ธรรมราชานวัตร (แก้ว อุทุมมาลา).(2537).**อรัญคนิทาน : ตำนานพระธาตุพนม (พิสดาร)**. กรุงเทพฯ : นีลนาราการพิมพ์.
- ธวัช ปุณโณทก.(2530).**ศิลาจารึกอีสานสมัยไทยลาว : ศึกษาทางด้านอักษรวิทยาและประวัติศาสตร์อีสาน**.กรุงเทพฯ :คุนพินอักษรกิจ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม.(2545).สังคมสองฝั่งโขงกับอดีตทางวัฒนธรรมที่ต้องล้าเลิก. **ศิลปวัฒนธรรม**, ปีที่ 23 (ฉบับที่ 5), 90-105.

- สมชาย นิลอาธิ. (2545). **ประวัติศาสตร์ฉบับกระทรวงศึกษาธิการลาว**. กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์มติชน,
- สุรศักดิ์ ศรีสำอาง (2545). **ลำดับกษัตริย์ลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครราชสีมา: บริษัท โจเซฟ ปรีนทร์ตั้ง จำกัด.
- สุเทพ พรหมเลิศ. (2553).**การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์**. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์ ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์.(2549). **ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ.2322-2488**.ขอนแก่น:สถาบันวิจัย พหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อัญชลี สุสายัณห์.(2545).**ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคม ไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ฮูตาร์ท, ฟรังซัวส์.(2524).**ศาสนากับสังคมเอเชีย.แปลโดย บัณฑิต อ่อนดำ และ เสรี พงศ์พิศ**.กรุงเทพฯ:เคล็ดไทย.
- Collins, R. (1986). **Weberian sociological theory**. Cambridge: Cambridge University Press
- Evans ,Grant.(1990). **Lao Peasants under Socialism&Post-Socialism**. Chiang Mai: Silkworm Book.
- Gidden, Anthony.(1986).**The constitution of society : outline of the theory of structuration**. Berkeley :University of California Press.
- Kirsch, Anthony.Thomas.(1967). **Phu Thai Religious Syncretism: A Case Study of_Thai Religion and Society**. The Department of Social Relations in partial fulfillment of the requirements for Doctor of Philosophy in the subject of Social Anthropology.Harvard University Cambridge, Massachusetts.